

Տ Ա Ր Ե Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ Բ Գ Ե Ս Ն Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ճ Ա Կ Ա Տ Ա Գ Ր Ի Ն

(Զ. ԳԱՐԷ Ն. Գ. ՔՐԻՍՏՈՍ ՄԻՆՉԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

(Շար. տես Բազմավէպ 1931, էջ 152)

Դ.

Հայաստանի քաղաքակրթութիւնը մեր թուականին առաջին չորս դարերում մէջ. — Այս շրջանին հայաստանի զանազան կեդրոնները. — Կենցաղն ու բարոյականը. — Հայերում քրիստոնէութիւնը ընդունելը. — Հայոց առաջին մատենագիրները. — Հայոց գրոց գիւտը. (Ս. Գ. յ. Բ.)

Մեր թուականին առաջին դարերուն¹ հայ քաղաքակրթութիւնը երկու ազդեցութեան ներքեւ կը զարգանար, արեւմտեան (յոյն—հռոմէական) եւ արեւելեան (պարթեւական): Գերակշիռ նշանակութիւն ունէր պարթեւական ազդեցութիւնը, որ վերստին կը զօրանար շնորհիւ Իրանեան վարդապետութեանց: Ժամանակակից հին պատմագիրներու ցուցմունքները կը վերաբերին մեծ մասամբ հայ հասարակութեան բարձր դասակարգին եւ արքունական շրջանի անձանց: Էւ քանի որ Հայաստանի մէջ երկար ժամանակ կը թագաւորէր պարթեւական հարստութիւնը, կարելի է մտաբերել, որ այս ցուցմունքները չափազանց ցուցած են հայ ժողովրդեան Իրանեանականութիւնը: Այսպէս օրինակի համար Տրայիանոսի կոթողի վրայ քանդակուած կը պահուին հայ թագաւորի՝ Պարթամասիրի պատկերը, բայց անոր ծագումը պարթեւ էր, եւ մենք կը տեսնենք յատկանիշ կերպարանքը պարթեւի, երկայնամօրուս

վսեմ մարդուն: Նոյնը պէտք է ըսել Տրդատ Ա. թագաւորի բնաւորութեան նկարագրին մասին, որուն Հռոմը ըրած ճամբորդութեան առթիւ մանրամասնօրէն կը խօսին հին պատմագիրներն: Հետաքրքրական է Տրդատի պարզութեան եւ խիստ բնաւորութեան հակադրութիւնը — Ներոնի մեղկ նրբութեան. հետաքրքրական են եւ այն կատարեալ բարեմասնութիւններն ու պատասխանները որ հայ թագաւորը կու տար Հռոմի պետին: Բայց պէտք է մոռնալ որ Տրդատ նոյնպէս պարթեւ էր եւ թէ իր երեսէն մենք աւելի կը ճանչնանք այն ժամանակի պարթեւները քան թէ հայերը: Յամենայն դէպս, հայ թագաւորաց մասին, այս պատմութիւններէն մենք կըրնանք հետեւցնել, որ հայ արքունեաց մէջ մնացեր են «արքայից արքայի» փարթեւութիւնը նախնական վարքի պարզութեան հետ: Տրդատի ճամբորդութեան շրջեցութիւնը² զարմացուցեր է ժամանակակիցները եւ անոնք անշուշտ չափազան-

1. Այս գլխոյս սկիզբը մենք նոյն ազդեցութեան կը հետեւինք, Էնչպէս Գ. գլխոյն մէջ, լրացնելով զանոնք հին եւ հայ ընտիր զրոգներու վկայութիւններով:
2. Տրդատին կը հետեւէր ահագին բազմութիւն, կը տանէին ոսկեղէն անօթներ եւն: Պէտք է ըսել թէ Տրդատ

դատի ճամբորդութիւնը կատարուած է ցամաքի վրայէն, որուն մասին պատմիչներէն ոմանք կը տեսնեն Իրանեան ազդեցութիւնը: Զրադաշտային կրօնը կ'արգիւէր պղծելու ջուրի սրբութիւնը զանազան ընկեցիկներով, որ անխուսափելի է ծովային ճամբորդութեան ժամանակ:

ցուցեր են զայն: Յետոյ Փաւստոս Բիւզանդացին սքանչացած կը պատմէ Սանատրուկի շրջի հանգստարանի մասին զոր ինքը իր աչքով տեսած է: Ուրիշ կողմանէ Սուրիայի բառարանի մէջ կը գտնուի Սանատրուկի շատ յատկանիշ բնաւորութիւնը. «Փոքրահասակ ըլլալով, նա կ'աշխատէր հասնելու ամէն բարձրութեան. առաջին էր պատերազմական վարժից մէջ, արդարադատութեան խստապահանջ պետ, եւ այնպէս զգուշաւոր որովորէր էին Յոյներն եւ Հռոմէացիները»:

Ըստ երեւոյթին նոյնպէս կը զուգուին հարստութիւն եւ պարզութիւն. պերճութիւն եւ նահապետական կեանք կ'երեւին հայ ժողովրդեան բոլոր կազմի մէջ: Անոր կեդրոնը փոխադրուած էր այն տան Տիւրանակերտէն, որ բոլորովին կործանած էր արդէն պատերազմներով¹: Ի սկզբան նորէն նշանակութիւն ունեցաւ Արտաշատ, բայց Մարկոս Արեղիանոս զայն կործանած էր արդէն: Յետոյ Վաղարշի վարչութեան ժամանակ, մայրաքաղաքը փոխադրուած էր այն քաղաքը որ Մարկոս Արեղիանոսի զօրավարն Ստատիոս Պրիսկոս ամրացուցեր էր Կայնէպոլիս անունով, որ կը նշանակէ Նոր քաղաք: Յետոյ այս քաղաքը Վաղարշէն կառուցուած կը համարուէր, շատ հռչակուած Վաղարշապատ կոչմամբ, եւ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Ետ հաւանական կը համարին որ գրեթէ նոյն տեղոյն վրայ կեցած է այժմ Էջմիածին: Խոսքով Բ. փոքր, նորէն փոխադրեց մայրաքաղաքն ի Գուին հիմնելով կամ ընդարձակելով զայն, որ նոյնպէս մեծ նշանակութիւն ունեցաւ յաջորդ դարերու մէջ:

Ներկայ հնախօսութիւնը տակաւին շատ քիչ տեղեկութիւն կու տայ մեզի Հայաստանի այս երկու հին մայրաքաղաքներու մասին: Բայց մենք կարող ենք հաւատալ որ Տրդատ Խալիպէն ընդունայն տեղ չտարաւ ճարտարապետներու, նկարիչներու եւ վարպետներու բազմութիւն մը: Այն քիչ մնացորդները կը վկայեն որ Հայաստանի մեծ քաղաքները կը ջանային հա-

ւասարիլ հարուստ կառուցմունքներով եւ շքեղ արդուգործերով Արեւելքի միւս կենդրոններուն: Այսպէս օր. համար Բ-Գ դարու կը պատկանին Ն. Ե. Մարրի Գանի հայ եկեղեցւոյ պեղումները որ բնորոշ առանձնայատկութիւններ ունին հին հռոմէական տաճարներու. ըստ վկայութեան հայ պատմագրաց այն իր տեսակին մէջ միակը չէր: Պեղումներուն մէջ գտնուեցաւ նաեւ հրաշագեղ մարմարէ գլուխը Անահիտ (Արտեմիսի — Տիանայի) շատուածուհոյն, լաւագոյն օրինակ յոյն—հռոմէական քանդակագործութեան: Բոլոր այս վերջին օրինակները կը խօսին հռոմէական մեծ ազդեցութեան մասին զեղարուեստի ասպարէզին մէջ, ուր յայտնի է պարթեւները չէին կարող մրցիլ Եւրոպայի եւ Հռոմի հետ:

Այս շրջանի Հայաստանի ժողովրդեան կենցաղավարութեան պայմաններու մասին տեղեկութիւններ շատ թերի են: Եւսերիոս Կեսարացին փոխ առնելով իր տուեալները Ասորիքի Բարդեճան զրէնի, Բ. դարու հայ ժողովուրդը կը ներկայացընէ երկուցի մօտ: Տանուտէրն անսահման իրաւունքներով օժտուած, մինչեւ իսկ կեանքի եւ մահու տէրն էր բոլոր տան անդամներուն, ազատներու եւ ծառաներու: Այսպիսի իրաւունքներով օժտուած էր նաեւ նախարարը իր գաւառի բոլոր մարդոց վրայ, ուսկից ուղի բացաւ ասպազայ աւատականութեան զարգացման Հայաստանի մէջ: Հետագայ հայ գրիչն Եղիշէ, նկարագրելով հայ ազնուականաց գերութիւնը 452ին (Պարսից Յակեբոս Բ. արքայէն), կը բաղդատէ անոնց ընտանիքներու եղկելի կացութիւնը առաջնոյն հետ. «Իւրաքանչիւր հայ ազնուական տիկին, կը գրէ պատմիչը, ըստ տեղական սովորութեան, ունէր իր աղախինը, ի մանկութենէ կը թրուած միեւնոյն տան մէջ... Իսկ հիմա վերցուած է տիրուհոյ

1. Սկսեալ Գ. դարէն, Տիւրանակերտի մասին վստահական վկայութիւններ չկան: Սերէոսի տկնարկը Գ. 26 եւ ուրիշներուն, կը համարին, ոչ Հայաստանի հին մայրաքաղաքին, այլ ուրիշ Տիւրանակերտի մը, Փայտա-կարանի մէջ:

եւ աղախնոյ մէջ եղած տարբերութիւնը: Ոչ ոք այլեւս ուրբիշին անկողին կը պատրաստէր, ոչ ընտիր կերակուրներ եւ հացագործներ պատրաստ սպասաւորելու: Ոչ ոք նշանաւոր տիկիներու ձեռքերուն ջուր կը լեցնէր, եւ ոչ ոք ազնիւ կտակէ ձեռաց սրբիչներ կը հրամայէր: Տիկիները գրկուեցան բուրումնաւէտ օճառէն, անուշահոտ իւղերէն եւ երեսի շարքէն: Սեղաններու վրայէն չքացան գեղեցիկ սպասները: Թարշամեցան պարտէզներու մէջ անուշաբոյր ծաղիկները, արմատէն խլուած էին ճոխ այգիները՝ «... եւն. կողմնակի կը լուսարանէ այս վկայութիւնը նաեւ ստորին դասակարգի գրութիւնը, որ յայտնի է, բոլոր այսպիսի կեանքի մը գիւրուութիւններէն զրկուած էր:

Քրիստոնէութեան² ընդունելութիւնը շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է բոլոր Հայաստանի կեանքին վրայ: Սա մտած է հոն հարաւէն՝ Ասորիքէն: Արդէն 260 թուականին կը յիշուի հայ եպիսկոպոս Մեհրուժան: Յետոյ քարոզիչներ երեւցան Փոքր Ասիայէն եւ կապադովկիայէն, որոնց առաջնորդ էր Արշակունեաց զարմէն Գրիգոր, որ պատմութեան մէջ կը յիշուի Հայոց Լուսաւորիչ անուամբ: Տրգատ թագաւորի մկրտութիւնը ազգային ազդեցութիւնները կը հասցընեն 299ին կամ 301ին, պատմիչներէ ոմանք հարկաւոր կը համարին կանխելու զայն ց298 կամ 295 տ.³: Յամենայն զէպս 312ին հայերը արդէն կը պաշտպանուէին իրբեւ քրիստոնեայ՝ Մարտիրոսի անուամբ հալածանաց ժամանակ: Այսու հանգրծ Հայաստանի հեռաւորու-

թիւնը կ. Պոլսէն, եւ հայ ազգին յատուկ ազատ հոգին, առաջնորդեցին այն կէտին, որ քրիստոնէութիւնը հայոց մէջ մուտք գտաւ ինքնուրոյն ձեւի մէջ: Կանուխ մտած էր Հայաստանի մէջ մի բնութեան վարդապետութիւնը*, որ յետոյ Բիւզանդիոնի հետ ունեցաւ սուր կռիւներ եւ հուսկ կազմուեցաւ ազատ հայկական եկեղեցի:

Քրիստոնէութեան ընդունելութեան հետ կը միանայ ծնունդը հայկական գրականութեան⁴: Առաջին հայ գրիչը, որուն գրութիւնը մեզի հասած է՝ պէտք է ճանչնալ Ազաթանգեղոս, ըստ աւանդութեան, Տրգատ թագաւորի քարտուղար: Ազաթանգեղոս գրած է պատմութիւնը հայոց մկրտութեան, ուր կը մտնէ վարքը Գրիգորի Լուսաւորչի. պատմութիւնը գրած է յունարէն լեզուով, բայց յետոյ անմիջապէս թարգմանուած է հայերէնի: Նոյնպէս գրած է յունարէն լեզուով Փաւստոս Բիւզանդացին, պատմութիւնը Տրգատի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդներուն՝ նախ քան Հայաստանի բաժանումը (334—392 տ.): Կարելի է ասորի լեզուով գրուած ըլլայի սկզբան Զենոբ Գլակի (Գ. դար) պատմութիւնը, որուն հին գրաբար լեզուով թարգմանութիւնն ունինք: Անշուշտ գոյութիւն ունէին այն դարաշրջանին ուրիշ հայ գրիչներ ալ, որոնք օտար լեզուով կը գրէին (զլիսաւորապէս յունարէն) իրենց գաղափարները արտայայտելու: Եւնապիոս յոյն գրիչը (Ե. դարու սկիզբները), կը յիշատակէ գիտուն հայ մը Պրոյերեսիոս անունով, որ Աթէնքի մէջ կ'ուսանէր իմաստասիրութեան եւ հռետորութեան դասեր

1. Այս նշանաւոր վկայութիւնը կը յիշուի Հայաստանի վրայ շատ գրութիւններու մէջ. է մէջ այլոց Զօպանեանի գաղղիբեհէ «Հայաստան» եւն. գրքիցի մէջ:

2. Մենք այս ինչորդ կը բացատրենք ըստ Խալաթեանցի, Ֆ. Նեւի եւ Ն. Արմենի, լրացնելով նոյն ժամանակի ուրիշ աշխատութիւններէ:

3. Վերեր. տես Գոլեն, 193:

* Ե. Խ. — Յարգելի հեղինակը հետեւելով եւրոպացի մատենագիրներու թիւր կարծիքին կը համարի որ Հայերը իսկապէս միաբնայ=Եւրոպական եղած ըլլան. ինչ որ յայտնապէս սխալ է. քանի որ Հայ Եկեղեցին

միշտ նպոյտած է Եւրոպէան ու Գիտակորոսը, եւ իր վարդապետութեան մէջ միշտ դաւանած է զՔրիստոս ճշմարիտ եւ կատարեալ Աստուած, ինչպէս նաեւ ճշմարիտ եւ կատարեալ մարդ: Բոլոր այս օտարներու սխալ կարծիքին շարժառիթը Բաղկիդոնի ժողովին մերժումն է հայերէն, ինչ որ պատմական է, եւ իր դժբախտ պատճառներն եւ հետեւանքներն ունի եկեղեցական միութեան տեսակետով բայց ոչ դաւանարանական:

4. Յաջորդաբար առաջ բերուած օրինակները, վերցուած են զլիսաւորապէս Ֆ. Նեւի գրքէն:

Յուլիանոս սովեստէսի բով, եւ պէտք է համարել որ կը փորձէին իրենց ուժերը իրբեւ գրիչներ: Բոլոր ասոնք տակաւին ազգային գրականութիւն չէին, անոր ծագելուն համար կը պակսէր ինչպէս առաջ զլիսաւորը, հայ գիրը:

Հայ գրականութեան գոյութեան խնդիրը մինչեւ Ե դար տակաւին լուծուած չէ վերջնականապէս¹: Ըստ վկայութեան հայ գրողներու՝ Կորիւնի, Ղազար Փարպեցոյ եւ Մովսէս Խորենացոյ (որոնցմէ երկու վերջինները կը հետեւին զլիսաւորապէս առաջնոյն) Ե դարու սկիզբը հայ պատրիարքը Սահակ եւ արեղայ Մեսրոպ Մաշտոց զբաղած են հայ գրոց գիւտի խնդրով: Յետ քանիցս անյաջող փորձեր կու վերջինները կը հետեւին զլիսաւորապէս առաջնոյն) Ե դարու սկիզբը հայ պատրիարքը Սահակ եւ արեղայ Մեսրոպ Մաշտոց զբաղած են հայ գրոց գիւտի խնդրով: Յետ քանիցս անյաջող փորձեր կու եղած տառերն յարմարեցնելու, Սուրբ Մեսրոպ բոլորովին նոր գրեր ստեղծեց (ըստ աւանդութեան անոր բունին մէջ երեւցած են անոնք): Այնուհետեւ Սուրբ Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ կը սկսին դարոցներ քանալ Հայաստանի մէջ եւ Ս. Գրոց թարգմանութեամբ զբաղել: Որ համեմատութեամբ քանի վերջին մէջ ի գլուխ տութեամբ քիչ ժամանակի մէջ ի գլուխ հանեցին եւ տուին Ս. Գրոց թարգմանութիւնը, որուն վրայ հմուտները կը հիւանան ցայսօր, անոր ճշգրտութեան հակիրճ եւ արտայայտիչ ոճին: — Ըստ ինքեան, հասկնալի է, որ այսպիսի զրոյց մը անկարելի է ընդունիլ, առանց իսկական մեկնութիւն տալու: Մէկ կողմէն կարելի չէ թոյլատրել որ անմիջապէս հայկական գրութիւնը ներկայանայ կատարեալ ձեւի մէջ (Ս. Գրոց թարգմանութիւնը) ինչպէս Պալլազ Արամազդայ գլխէն դուրս կ'ելլէ սպառազինուած: Միւս կողմէ համոզիչ կարծեաց հանգամանքներ կան թէ հայկական մի կերպ գրութիւն եղած պէտք է ըլլայ նախ քան Ե դարը:

Ամենէն աւելի պէտք է յիշել թէ Մեծի Տիրանի ժամանակ Հայաստան մեծ տէրութիւն եղած ըլլալով, անկարելի է որ չունենար գրութիւն իւր կառավարութեան օրով: Հայ պատմիչները շատ անգամ կը յիշեն գրագիրներ (քարտուղարներ) թագաւորի, ինչպէս օր. համար Ազաթանգե-

ղոս Մեծի Տրգատի բով: Կարելի է ենթադրել որ այն նամակները որոնցմով հայ թագաւորները փոխադարձ կը գրէին օտար տէրութեանց թագաւորներու, որոնց օրինակները հասած են մեզի հայ պատմագիրներէ, ինչպէս նաեւ հռովմէականներէ, կը գրուէին յունարէն կամ պարսկերէն եւ կամ ասորերէն: Բայց ոչ երբեք կրնային հայ թագաւորները օտար լեզու գործածել իրենց հպատակներուն հետ եւ կամ գրել իրենց սատրապներուն: Մենք գիտենք նոյնպէս որ Հայաստանի մէջ կային կազմակերպուած օրինաւոր դատարաններ²: Երբեմն ալ կը կատարուէր ազգահամար³: Գարձեալ դժուարին է, որ այս պարագաներուն մէջ զիմէին օտար լեզուի: Շատ բնական է խորհիլ, որ հայերը կը գրէին հայերէն՝ օգտուելով օտար լեզուի գրերէն: Ինչպէս կ'երեւի, զայս ցոյց կու տան ուղղակի Մովսէս Խորենացին, որ կ'ըսէ թէ նախ քան հայերէն գրոց գիւտը, արքունեաց մէջ կը գործածէին պարսկական գրեր, եւ Ղազար Փարպեցին, որ կ'ըսէ թէ արքունեաց մէջ յունարէնի հաւասար կը գործածուէին ասորի լեզուն, այս է, ասորի գրեր եւ գրութիւններ:

Գարձեալ վկայութիւններ կան, որ այս օտար գրութիւնները կը գործածուէին ոչ միայն պաշտօնական գրութեանց մէջ: Մովսէս Խորենացին կը պատմէ թէ Պարսից Շապուհ թագաւորի հրամանով, Մեհրուժան գորապետը, Հայաստանի մէջ «կրակի տուաւ բոլոր գրքերը եւ արգիլեց յունարէն խօսիլը, եւ յունարէնէ թարգմանել»: Եթէ գրքերու անուամբ կարելի է հասկընալ օտար լեզուով գրերը, այն ատեն յիշեն «յունարէնէ թարգմանութիւն» որոշ կերպով կը նշանակէ ազգային, հայ գրութիւն: «Եթէ Գ. դարու մէջ հայերը յունարէնէ թարգմանութիւններ կ'ընէին, -

1. Յաջորդաբար մենք զլիսաւորապէս կը հետեւինք Տեր-Մովսէսեանի գրքին:
2. Որուն կը վկային Փաւստոս, Գ. 12. - Մովսէս Խորենացի. Գ. 27. - Սուրբ (Սանաթրուկի մասին) եւ
3. Մովսէս Խորենացի Գ. 51:

Տէր-Մովսէսեան ուղիղ կը հետեւցնէ — եւ իրենք չունենալով զիր, պէտք էին թարգմանութիւնները գրել յոյն կամ ուրիշ լեզուի զրեքով»։ Ասոր հետ կը միանան այն վկայութիւնները որ ցոյց կու տան թէ հայոց մէջ գոյութիւն ունէր նախ քան Մեսրոպի գտած զերերը Ս. Գրոց մասնական թարգմանութիւնները։ Թէպէտ Գրոց թենաւոր (է. դարու զրիչ) տեղեկութիւն կու տայ թէ որոշ կարգ մ'անձանց (Մայրազումեցին եւ իր հետեւողները) թշնամար կը վարուէին Աւետարանի հին կամ առաջին թարգմանութեանց հետ՝ գործածած էր Գ. Լուսաւորիչ (այսինքն Գ դարու վերջերը կամ սկիզբն Գ դարու)։ Ս. Մեսրոպի վարքին հեղինակը՝ Կորիւն, կը պատմէ թէ ժողովուրդն ընդառաջ ելաւ Ս. Մեսրոպի, երբ սա Ասորիքէն բերաւ նորագիւտ գրերը, ուրախութեան աղաղակներով եւ հոգեւոր երգերով. պէտք է ենթադրել որ վերջինները երգած են մայրենի լեզուով, հետեւաբար արդէն թարգմանուած էին, եւ անշուշտ նաեւ գրուած։ Նման վկայութիւններ կը գտնենք նաեւ Թովմաս Արծրունիի եւ հետագայ ուրիշ գրիչներու մօտ՝։

Վերջապէս բոլոր հայ գրողները, որոնք կը խօսին Ս. Մեսրոպի ձեռքով գրոց զիւտին մասին, ամէնքն ալ կը խոստովանին, որ առաջ ալ արդէն գոյութիւն ունեցած էր ուրիշ հայ գրութիւն, «ամենահին ժամանակ ձեռքով գրուած եւ յոյն այբուբենի կարգաւ կարգի գրուած»։ Մովսէս Խորենացուն պատմածին համեմատ, վրամշակութեան թագաւորը ղեկավար զրկած է առ ոմն Գանիէլ եպիսկոպոս, բերելու այն գրերը, զոր յանձնած է Մեսրոպին եւ Սահակին եւ անոնք ծանօթանալով անոնց «քանի մը տարիներու ընթացքին մէջ» կը

սորվեցնէին մանուկներուն. բայց յետոյ հասու եղան, որ հայ լեզուի ձայներուն հնչման համար, բաւական չէր «փոխ առնուած աղբատին, խեղճ այբուբենը»։ Քանի որ այս գրերը հնարուած էին «ամենահին ժամանակները» պէտք է համարել որ անոնք շատերուն ծանօթ էին եւ Գանիէլի զրկեցին որպէս զի նա կատարելագործէր, «կարգադրելով զանոնք ըստ յունական այբուբենի»։ Նկատելով որ այս գրերը կը սորվեցնէին վարժարաններու մէջ (թէպէտեւ քիչ) տարիներու ընթացքին, կարելի է ենթադրել, որ այն ատեն շնորհիւ այս գրութեան թարգմանուած ըլլան քանի մը գրքեր։ «Միթէ միայն քերական էր Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտաց սորվեցուցածը տարիներով» իրաւամբ կը հարցնէ Տէր-Մովսէսեան։

Բնական է խնդիր կը ծագի նոյնպէս, թէ չունէր արդեօք գոյութիւն արդէն հայ գրութիւնը ուսկից օգտուած ըլլայ Գանիէլ կատարելագործելու իր այբուբենը։ Ն. Ադոնց կը համարի անոր գոյութիւնը «շատ հաւանական»։

Եւ այսպէս բոլորը մեզ կը ստիպեն համոզուելու թէ մեր առաջին չորս դարերու ընթացքին գոյութիւն ունէր հայ գրութիւնը։ Հայ գրիչներու արտագրութեան շարքին մէջ, գրուած յոյն կամ ուրիշ լեզուներով գոյութիւն ունէին ստեղծումներ հայ մայրենի լեզուով ալ, մասամբ օտար գրերով գրուած, մասամբ դանիէլեան գրերով։ Այս արտագրութիւններն առժամեայ ծառայեցին այն դպրոցին, յորում զարգացաւ հայ գրական լեզուն որ մեզ կը ներկայանայ Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ Ե. դարու, արդէն մշակուած, ընդունակ փոխանցելու բոլոր մտքի նրբութիւնները եւ արտայայտելու յոյն բնագրի բո-

1. Այս պարագային, կարեւոր փաստի տեղ ծառայել կարող են գոյութիւն ունեցող հայերէն քարտեզները, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի որ պարած է Մեսրոպէն ամբողջ դար մ'առաջ։ Յ. Նեւ, հր. 251. արդարացի կ'ենթադրէ որ այս քարտեզները հայերէն խօսուած ըլլան եւ յոյն գրերով գրուած։ Սակայն ուրիշ զիտնականներ այս կար-

ծիքին չեն համաձայնիր. մեր ձեռքը հասած Գրիգորի քարտեզները կամ թարգմանութեամբ է կամ արտագրութիւն վերջին ժամանակներու (հին եւ միջին դարերու մէջ սովորական եղած է կեղծելը, նպատակաւ նոր արտագրութիւնը երեւելի հեղինակի անունով հրատարակելու)։

լոր առանձնայատկութիւնները։ Մեզի հասած չեն այս հին արտագրութիւնները (եթէ հարազատ չհամարինք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քարտեզները). եւ մենք զիտենք միայն այն գրականութիւնը, որ ծագում առաւ Մեսրոպի նոր գրոց զիտէն յետոյ (կամ կարելի է կատարելագործեց զանիէլեան գրերը, աւելցնելով 14 նշաններ 22ի վրայ)։ Այս (մեսրոպեան) գրականութեան զարգացումը՝ արդէն յաջորդ շրջանին կը պատկանի։

ԱՍԼՆՐԻ ԲՐԻՒՍՈՂ (թրգմ. Հ. Յ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ)

2. Տէր-Մովսէսեան, էջ 26, 27. Ի մէջ այլոց ցոյց կու տայ թէ ինչպէս դանդաղ մշակուեցաւ հայ աշխարհարար գրական լեզուն. եւ սակից կը հետեւցնէ որ հայ

հին գրական լեզուն (գրաբարը) կարելի չէ ենթադրել որ փոքր խմբի անձանց կամ մէկ սերունդի ջանքերով ստեղծուած ըլլայ։

ԱՆՇԵՏԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 4. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(Շար. տես Բազմավէպ 1931, էջ 159)

ԺԳ. 2. Ամբակումին է այս տապան, Ի լի աւուրբք առնու զվախճան։ Մերկ գայ մօրէ եւ մերկ դառնայ, (է) ստացեալ զբարին զոր գործեաց նա։ Բոտեալ խնդրէ զոլորմի ձեր ԵՈՃՆ թուականին Ի Նոյեմբեր։

ԺԵ. 3. Այս է տապան երապոլցի Տէր Մինասին, Տարաշխարհիկ պանդխտութեամբ բնակեալ Ի [սմին։ Ի ծուռ զատիկըն հոռոմոց առ պատճառին, Նահատակեալ ընդ Աէֆէրին շիրմին առ սմին. Մերում գատիկ զլոյսն իբր տեսին գերեզմանին, Յերուսաղէմ հօթէթ առեալ վրկայեցին։ Եկեալ աստէն գնացին ազգ մեր Ի տիվանին, Այնց չախորժեալ զայս երկոսին զլխատեցին։ Բամեալ գործս էր ՌՁ երեք թըվին, Ժ. յօգոստեայ բարեկենդան Աստուածածնին։ Եւ որք դիպեալ ասէք սոցա զտէր ողորմին Եւ դուք լիջիք արժան փառացն Աստուածային։

Ինչպէս յարգելի Տօբթ. վահրամ Թորգոմեան՝ մենք ալ մեր պրպտուճներու առ տեն այս տապանագիրներուն չհանդիպեցանք «Պալըբը»-ի Ազգային գերեզմանատան մէջ։

ԺԶ. Ա՛ն ընկալ Ի քեզ՝ նուազ սարժանաց՝ սարդ [վոսփորեան, զի Ի քեզ հանգչի լերին զողոթայ՝ փառք քա [աթեւեան։ Ո՛ր դուք վարդագեղ՝ անմահ զուարթունք՝ Չոկք [հրակերպեան, չարժեցէք աստէն՝ յակումբ գեղապար՝ քնարեր [զակ ձայն։ Բղխեսցէ աստէն՝ անթարչամ՝ նոճի՝ մաքրափայլ [չուշան, խղատցեն վտակք՝ խառնեալ ընդ Եգեմ՝ ալկք [բիւրակնեան։ Զի սա բարեփառ՝ հայրենասիրի՝ շքեղ մահ [արձան, որ նորոգ պճնէ՝ զհին յիշատակ՝ փառազան Հայ [կեան։ Սա Ի վեր ամբարձ՝ քառաթեւ խաչին՝ Տաճար [սրբազան, սովաւ կանգնեցաւ՝ գեղեցիկ վարժից՝ նոր ու [սումնարան։ Սա ճոխ եկամուտ՝ մթերեալ Ի պէտս՝ մանկանց [թորգոմեան, զիւրաքայլ գործեաց՝ զգոռարակոխ՝ զշաւիղ [ուսմանց։ Եթմնակի տասամբ՝ սլակեալ աստէն՝ զիւր ամաց [չրջան, սլացաւ Ի վեր՝ Ի թոխս Հոգւոյն՝ յանմահից [խորան։